

УДК: 74.3

АНЪАНАВИЙ КИЙИМЛАРИДАГИ МАТО ТУРЛАРИ ВА ТАЙЁРЛАШ УСУЛЛАРИ (XIX АСР ОХИРИ-XX АСР БОШЛАРИ)

Ибрагимова Муслима Юлдашевна

*Тарих фанлари буйича фалсафа фанлари (Ph.D) доктори
Ренессанс таълим университети.*

Аннотация: Мақолада XIX аср охири-XX аср бошларида Сурхон воҳаси аҳолисининг анъанавий кийимлардаги мато турлари, уларни тайёрлаш, танлаш, матога ранг бериш усуллари, мато тўқийдиган дастгоҳлар тарихига бағишланган. Анъанавий кийимлар ва матоларга аҳолининг ҳўжалик машғулоти, ижтимоий турмуш тарзи, ҳудуднинг табиий иқлим шароитининг таъсири илмий таҳлил килинган. Анъанавий кийимлар ва матолар савдо-сотик муносабатлари, замонавий этник жараёнлар таъсирида ўзгариб бориши, трансформацион жараёнлар ҳақида илмий ҳулосалар берилган.

Калит сузлар: анъанавий кийимлар, анъанавий мато тукиш усуллари, ҳужалик анъаналари, ижтимоий турмуш тарзи, ип йиғириш, жунли, пахтали, ипак матолар, матога ранг бериш, маҳаллий тукув дастгоҳлари, савдо-сотик муносабатлари, бўёк тайёрлаш.

ВИДЫ ТКАНЕЙ В ТРАДИЦИОННОЙ ОДЕЖДЕ И СПОСОБЫ ИХ ПРОИЗВОДСТВА (КОНЕЦ XIX ВЕКА - НАЧАЛО XX ВЕКА)

Аннотация: Статья описывает конец XIX века-начало XX века о истории жителей Сурхандарьинского оазиса о видах тканей в традиционной одежде, их приготовлении, выборе, способах окрашивания ткани, посвящена тканям пропитанной истории ткацких станков. Влияние экономической деятельности населения, социального образа жизни, природно-климатических условий территории на традиционную одежду и ткани было тщательно изучено с научной точки зрения. Были сделаны научные выводы относительно торговли традиционной одеждой и тканями, меняющегося влияния современных этнических процессов, трансформационных процессов.

Ключевые слова: традиционная одежда, традиционные методы ткачества, хозяйственные традиции, общественный образ жизни, прядение, шерстяные, хлопчатобумажные, шелковые ткани, окраска тканей, местные ткацкие станки, торговые отношения, изготовление красок.

TYPES OF FABRICS IN TRADITIONAL CLOTHES AND METHODS OF PRODUCTION (LATE 19TH-EARLY 20TH CENTURY)

Annotation: The article describes the end of the XIXth century-the beginning of the XXth century about the history of the inhabitants of the Surkhandarya oasis about the types of fabrics in traditional clothing, their preparation, selection, methods of dyeing fabric, is devoted to fabrics soaked in the history of looms. The influence of economic activity of the population, social lifestyle, natural and climatic conditions of the territory on traditional clothing and fabrics has been carefully studied from a scientific point of view. Scientific conclusions were drawn regarding the trade in traditional clothing and fabrics, the changing influence of modern ethnic processes, and transformational processes. The article uses exhibits of the State Museum-Reserve "Termez".

Key words: Traditional clothing, traditional weaving methods, economic traditions, social lifestyle, spinning, wool, cotton, silk fabrics, fabric coloring, local looms, trade relations, paint production.

КИРИШ.

Хар бир халқнинг кийимларидаги матолар табиий иқлим шароити, хўжалик машғулоти, ишлаб чиқаришнинг ривожланиш даражаси билан бевосита боғлиқ бўлган. Деҳқончилик билан шуғулланган аҳолининг кийимлари асосан пахтадан тўқилган матолардан тикилган бўлса, чорвачилик билан шуғулланувчи аҳоли асосан жундан тайёрланган матолардан кийимлар тикишган. Уй шароитида ип, жун, пилла, тери ва бошқа нарсалардан мато тайёрлаш анъанаси Ўзбекистонда қадимдан мавжуд бўлган.⁸²

XIX аср охири-XX аср бошларида Сурхон воҳаси аҳолиси кийимлари бўз, олача, карбос, сўси, хоса каби пахтали матолардан тикилган. Сурхон воҳасидаги Бойсун, Шеробод туманларининг тоғ ва тоғ олди қишлоқларида XX аср охири-XX асрнинг 30-йилларида уй шароитида жундан мато тайёрлаш кенг тарқалган. Чорвачилик билан шуғулланувчи аҳоли жундан чакмон, пўстин, чолвор каби кийим-кечаклар, уй-рўзғор буюмлари гилам, халта, хуржун, қора уйлар ҳамда чорва моллари учун арқон, боғичлар тайёрлашган. Жунни ювиш тозалаш, титиш, йигириб ип ҳолатига келтириш асосан аёлларнинг юмуши ҳисобланган. Жунни йигириб ип қилишда урчукдан кенг фойдаланилган.⁸³

Жунни қўлда йигириш сеток, чиллак, иптав сингари қўл асбобларида бажарилган. “Термиз” давлат музей-қўриқхонасида маҳаллий аҳолининг уй шароитида жунни тайёр ип холига келтиришда фойдаланилган, “жун тарок”, “урчук” ва жундан мато тайёрлашда ишлатиладиган асбоблар сақланмоқда.

⁸² Дженкинсон.А. Путешествие в Средней Азии, 1958-1959гг. // Английские путешественники Московском государстве в XVI век, -Ленинград, 1932; Сухарева. О.А Художественные ткани // Народное декоративное искусство Советского Узбекистана. Текстиль, -Ташкент, 1954.С.9

⁸³ Қўл урчуқлари-қорақалпоқларда-“уршық”, туркманларда-“ик”, қирғизларда “ийк”, деб аталган. Қаранг; Томина.Т.Н Ткани в одежде кочевых и полукочевых народов Средней Азии // Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана, -Москва, 1989, С.231.

Жун титиш жараёни Жун титиш асбоби Жун тарок Урчукда ип йигириш

Жун куй, эчки, туядан олинадиган чорва махсулоти бўлиб жунни тайёр мато холига келтириш тўрт босқичда амалга оширилган:

1. Жунни ювиш, тозалаш, қуриштиш, махсус чўплар ёрдамида ёки қўлда титиб чиқиш.
2. Урчук, иптав каби қўл асбобларида жунни йигириб ип холига келтириш ва думалоқ калава қилиб ўраш.
3. Калава қилинган ипларни турли ранглар билан бўяш ва қуриштиш.
4. Бўялган ипларни горизонтал йўналишда ер бўйлаб тортиб, маҳаллий дастгоҳларда ўрмак қилиб тўқиш.

ТАДҚИҚОТ МЕТОДОЛОГИЯСИ. Музей экспозиция залида гилам тўқиш дастгоҳи «ўрмак-соз» сақланмоқда. Воҳада уйда тўқиладиган матолар дастгоҳи «дўкон» ёки «ўрмак-соз» аталган.

Бўялмаган ипни бўяшга тайёрлаш «охор бериш» деб аталган ва бу мураккаб машғулоти серфарзанд, эпчил, қўли енгил «кайвони» аёл бажарган. Воҳада жундан тайёрланган ипларни охорини олиш учун буғдой уни солинган сувда қайнатиб олишган. Шеробод туманининг Ғуржак, Хўжаулкон, Хўжанқо сингари тоғ қишлоқларида қўнғирот, юз, тоғчи, қатагон уруғига мансуб аёллар жун ипларни тузли шўр сувда қайнатишган. Жунли ипларни тузли сувда қайнатиб олишнинг бирмунча афзалликлари бўлиб, шўр сувга солиб қайнатилган иплар пишиқ, чидамли бўлган. Қолаверса аёллар жун ипларни ишлатганда қўллари қизариб, териси шилиниб қаварган, хатто терининг турли аллергия касалликларига чалиниш холлари рўй берган, шу сабабли жунни тузли сувда қайнатиб унинг захри йўқотилган. Баъзи ҳолларда сувга ун солиб қайнатилиб, қуюқ елим ҳолатга келган унли қоришмага жун ипларни солиб, қозонларнинг қопқоғи 2-3 соат беркитиб қўйилган, бу жараён «ипга дам бериш» деб аталган.⁸⁴ Шундан сўнг иплар қозондан олиниб офтобда қуритилган, чидамли бўлиши учун хамир қоришмасига солинган. Бундай усулда тайёрланган иплар аҳоли орасида «халими ип», «қоқиёми ип» деб аталган. Одатда аёллар бундай иплардан уй шароитида жойномоз, дастурхон, рўзғор буюмлари учун халталар тикишда фойдаланишган. Уй шароитида тўқиладиган матоларни тўқув дастгоҳи «дўкон»да тўқиб тайёрлаш жараёнида бу ипларни горизонтал йўналишда яъни ер бўйлаб, ўрмак қилиб тортилган ва бу ипларнинг бир текис туриши,

⁸⁴. Бошқа туркий халқларда ҳам жун ипларни сутга ботириб олишган. Қаранг.Томина.Г.Н.С,230. Туркманларда ҳам буғдой уни қоришмасига туз солиб жун ипларни қайнатишган. Қаранг; Васильева.Г.П Туркмены-нохурли// Среднеазиатский этнографический сборник,-Москва,1954, Вып, 1, С, 82-215.

бир-бирига чатишиб кетмаслиги учун дастгоҳнинг ип айлантириб олинадиган қисмига, ип устидан ёғочга хамир суртиб чиқилган.⁸⁵

Воҳада эчки жунидан тивит салла, пайтава, фўта тайёрлашган, қўй жунидан, терисидан пўстин, туя жунидан чакмон тикиш кенг тарқалган. А.Д.Гребенкиннинг ёзишича, XIX аср охирида кипчоқ, найман ва туркманларда туячилик ва туя жунидан мато тайёрлаш анъанаси мавжуд бўлган ва улардан бу машғулот ўзбек дўрмонларга ҳам ўтган. Жумладан, Н.Г.Борозна туячилик билан шуғулланган бой дўрмонлар, қўнғиротлардан оқ чакмон сотиб олишганини таъкидлайди.⁸⁶ Туя жунидан фақат эркакларнинг устки кийими эмас балки чорвадор хонадонларда дастурхон ва жойномозлар ҳам тўқишган. Республикамизнинг бошқа ҳудудларида бўлганидек XX аср охири-XX аср бошларида воҳада ҳам қўй жунидан қора ўйлар учун боғичлар, халта, кигиз ва гиламлар тайёрланган. Қўй жунини ишлатишда қўйларнинг мавсумий жун қирқимларидан ўзига хос тарзда фойдаланганлар. Баҳорги мавсумда қирқилган қўй жуни «ўлик қирқим» ёки «ўли қирқим» деб аталган. Чунки қиш бўйи қўйларнинг жунлари ўстирилиб, халқ тили билан айтганда «ўлиб», «ётиб» чиққан, яъни қиш наmidан чиққан жун майинлашиб, узун, пишиқ бўлиб йиғириш учун қулай бўлган. Кузги қирқим «тири» ёки «тирик» қирқим деб аталган. Бу мавсум жун қирқимида қўй жунлари калта каттик бўлиб, жун толаларининг аксарияти йиғиришга яроқсиз бўлган. Кузги қирқим жунларидан кигиз, наmat, тайёрлашган. Қўй жунидан тайёрланган ипни гилам дастгоҳ «ўрмак»дан ўтказиб «шол» мато тайёрлашган.⁸⁷ Қолаверса яхши жун қирқимидан олинган оқ ва қора қўйлар жунидан эркаклар учун чопон, иссиқ иштон, пайтавалар тайёрлашган, шунингдек қўй жунидан тайёрланган иплардан эраклар ва аёллар учун белга боғланадиган боғичлар “кумоқ-белбоғ”, “чумчулғай-белбоғ”лар ва эркаклар учун “чакмон” тайёрланган. Чорвадор аҳоли орасидаги бой ўзига тўқ эркаклар “қоқма чакмон”, оддий ва ўрта хол табақага мансуб эркаклар, чўпонлар “кўк чакмон” кийишган, бу чакмонлар ўз матосининг сифати билан бир-биридан фарқ қилган. Қўй жунидан тайёрланган “қоқма чакмон”, “кўк чакмон”ни Зарафшонбуйи кипчоқлари, Қашқадарё араблари ҳам кийганлар.⁸⁸

“Қоқма чакмон” қалин, пишиқ, қора жун матодан икки қават қилиб бежирим қилиб тикилган, ушбу чакмонни тайёрлаш узоқ машаққатли меҳнат талаб қилган, шу сабабли уни фақат бой ўзига тўқ хонадонлар буюртма асосида тайёрлатганлар. “Кўк чакмон” енгил, юпқароқ қилиб тайёрланган. Воҳанинг тоғ ва тоғ олди қишлоқларида яшовчи аҳоли асосан қўй жунидан тайёрланган “босма чакмон”, ёки “кигиз чакмон” кийишган.

⁸⁵. Гребенкин.А.Д. *Ўзбеки // Русский Туркистан*, -Москва.1872.Вып 2.С82-101,107.

⁸⁶. Борозна.Н.Г *Материальная культура узбеков Бабатага и долины Кофирнигана // Материальная культура народов Средней Азии и Казахстана*.-Москва,1968.с.110.

⁸⁷ Қўй жунидан тайёрланган мато «шол» туркманларда «шал», қирғизларда «таар», арабларда «сауьб», белужларда «барак» деб аталиб эркаклар устки кийимини тикишда ушбу матолардан фойдаланилган. Қаранг Томина.Т.Н Ткани в одежде кочевых и полукочевых народов Средней Азии.С,234

⁸⁸. Шаниязов Қ, Исмаилов Х.Х *Этнографические очерки материальной культуры узбеков конца XX-начало XX в.Ташкент,, Фан,1981,С.45*

Воҳада чўпонларнинг “кебанак” деб номланган кийими ҳам қўй жунидан тайёрланган.⁸⁹ “Термиз” давлат музей-қўриқхонасида ишлов берилиб ошланган қўй терисидан тайёрланган “чакмон” XIX аср охири-XX аср бошларидаги эркакларнинг анъанавий мавсумий кийимларининг ноёб намунаси сифатида сақланмоқда.

**Ошлаган теридан
тайёрланган чакмон**

Босма чакмон

Олача чакмон

Сурхон воҳасида юмшоқ майин қўй жунидан тайёрланадиган “босма шол”, “босма олача” кенг тарқалган. “Босма олача”нинг тикилиши ўзига хос бўлиб, уни тайёрлашда ҳар бир тикилаётган қаторга юмшоқ жун игна билан осилтириб тикилиб чиқилади ва қайчи билан тенг қилиб қирқилган юмшоқ, майин қўй жуни бир текис кўриниш олган. Шу сабабли аҳоли уларни “босма шол”, “босма олача” деб юритган. “Босма шол”, “босма олача” Қоратегин ва Дорбоз тожиклари, Шимолий Кавказ халқлари осетин, қабардин-балқарларда ҳам учрайди.⁹⁰

Шундай қилиб, воҳада асосан чорвачилик билан шуғулланувчи аҳоли қўй, эчки, туя жунидан тайёрланган матолардан кийимлар кийишган. Чорвачилик билан шуғулланувчи аҳоли ўз навбатида дехқончилик билан ҳам шуғулланиб, маҳаллий дастгоҳларда пахтадан тайёрланган иплардан хилма-хил матолар тўқишган. Дехқончилик билан шуғулланиб пахта етиштириш ва ундан мато тайёрлаш билан халқимиз қадимдан шуғулланиб келганлиги ҳақидаги маълумотларни бир қатор илмий адабиётларда учратишимиз мумкин⁹¹.

Уй шароитида пахтадан мато тайёрлаш учун пахтани чигитдан тозалаш лозим бўлиб, “Чиғирик” асбоби ёрдамида пахтанинг чигити ажратиб олинган. Пахтани чигитдан тозалайдиган “чиғирик”, “халажи” каби асбоблар уй шароитида маҳаллий дурадгорлар томонидан ясаиб бозорларда сотилган. Уй шароитида пахтадан чигитни ажратиш аёлларнинг қиш мавсумидаги асосий юмушларидан бир бўлиб, у аҳоли орасида “пахта чигиллаш” деб аталган.

⁸⁹. Чорвадорларнинг ёмғир, қордан ҳимоя қилувчи кишики «кебанак» кўринишидаги устки кийимлари Қашкадарё арабларида «чойдамия» деб аталган. Исмаилов.Х.Х.Традиционная одежда Кашкадарьинской области //Костюм народов Средней Азии, -Москва, 1979.с.230

⁹⁰. Таджики Каратегина и Дарваза-Душанбе, 1966. Вып.1.С.229; Кунижаева.Л.З.Материальная культура и прикладное искусство осетин, -Москва.1973.С.19-20.

⁹¹. А.Д.Узбеки...С76-107.Шаниязов.К.К К этнической истории узбекского народа.- Ташкент.Фан.1974.С.211

Ип йигириш
Дастгоҳи

Халажи

Тўқув дастгоҳи
“ўрмак-соз”

МУҲОКАМА. Кийим–кечаклар тикилишидан олдин тайёрланган матолар уй шароитида бўялган. Воҳада бўёқчилик билан махсус хунарманд бўёқчилар шуғулланишган. Бу касб билан машғул бўлган хунармандлар ўзлари тайёрлаган бўёқ номлари билан, “кўкчи-бўёқчи”лар, “сарикчи-бўёқчи”лар деб аталиб, Бойсун туманида бўёқчиларнинг машҳур кўкчилар, сарикчилар, қизилчилар маҳаллалари мавжуд бўлган. Маҳаллий шароитда бўёқларни тайёрлаш учун асосан ўсимлик барглари ва илдизларидан фойдаланилган. Маҳаллий бўёқлардан тайёрланган матоларда ўлкамизнинг иқлими, халқимизнинг нафис саънати, жозибадор табиати уйғунлиги ўз аксини топган. Тўқ яшил, қирмизи, тўқ сарик, пушти, зангори, қизил ранглар ўлкамиз буйлаб кенг тарқалган. Бўёқ олишда тоғда ўсадиган рўян, испара ўсимлигининг илдизи олиниб, эзиб, майдаланган ундан тўқ қизил ҳамда оч қизил ранг олинган, баъзан ушбу ўсимлик илдизидан олинган бўёқ матога тўлиқ сингмаса мато тўқ сарик ранг тусини олган. Маҳаллий аҳолининг кекса ёшдагиларининг маълумот беришича рўян, испара ўсимликларини оилада якка-ёлғиз ўсган киз даштга чиқиб йиғлаб териб келса матони ранги ўткир, ёрқин чиқармиш. Гуёки тоғда испарани тераётган қизнинг ранги синиқлигини, кўз ёшларини кўриб момолар “юзи қизил бўлсин, арқоғи асл бўлсин, қизиллигимни берсам устида кўним бўлсин”,* деб айтсалар терилган ўсимлик-испара қизил рангни янада кўпроқ берар экан.

Бу каби қарашларда халқимизнинг мағик тасаввурлари мужассамлашган. Бундан ташқари ёнғокни анор пўчоғи билан бирга қайнатиб қора ранг олинган. Олма, тут дарахти танасидан олинадиган пўпакларидан, анор пўчоғи, ўрик, шафтоли данагларини қайнатиб турли ранглар олинган.⁹² Бўёқчилар ўз касб сирларини бошқаларга билдирмасдан сир сақлашган. XIX аср охириларидан бошлаб Россиядан келтирилган анилин бўёқлари кенг тарқала бошлайди. Бироқ ранги очик ва бўялиш жараёни анча содда бўлган, ҳамда туси тез айнийдиган бу бўёқ маҳаллий шароитга тўғри келмаслиги туфайли кўп қўлланилмаган ва унинг ўрнини алазарин бўёқлари эгаллаган.⁹³

Махсус тайёрланган ранглардан карбос, бўз, бамази (пахмоқ) тик, чит, каби пахта ва зиғир толасидан тайёрланган матоларга босма нақш босилган.⁹⁴

⁹². Мезурнова.Т.И.О Среднеазиатской набойке //Этнография Таджикистана.-Душанбе,1985.

⁹³. Исмаилов.Х.Х Аньянавий ўзбек кийимлари.-Тошкент Фан.1979.Б.9

⁹⁴. XIX-аср охири-XX асрда матога гул ва нақш босиш санъати Ўратепа,Хива ва Бухоро атрофидаги қишлоқларда кенг тарқалган.Қаранг:Нозилов.Д.А.Ўрта Осиё дизайни тарихидан.-Тошкент.1998.Б.96. Удмуртларда қора бўёқ тайёрлаш учун балиқ олиниб қайнатилган ва унга иплар солиб қўйилган.Қаранг; Велицер.В.Н. Народная одежда

Матога битта ва кўп хилли ранг босиш учун бир неча қолипдан фойдаланилган. Қора ранг барча матоларга кўп ишлатилганлиги сабабли бу рангда нақшнинг асосий ва ташқи чизиғи бўялган. Қора рангли нақш босишга мўлжалланган қолип юзида нақш замини чуқур ўйилган ва нақш изи ингичка қилиб ишланган. Шу сабабли қора рангли нақшлар солиш учун ишлатиладиган қолиплар нок, ёнғок, ўрик, бодом сингари қаттиқ дарахт ёғочидан тайёрланган. Қизил рангли нақш солиш учун мўлжалланган қолиплар терак, тол, каби юмшоқ ёғочли дарахтлардан, айрим ҳолларда қовоқнинг бўйин қисмидан ясалган. Қуритилган ўсимлик илдизи, пояси, ва анор пўстининг қайнатмасидан тайёрланган қора рангга, темир занги ботирилган сувга мевали дарахтнинг қайнатилиб қуюқ ҳолатига келган елимлар алаштирилган қоришмаси кўшилган. Қора рангга ботириб олинган қолип, мато юзасига босилгач, таркибида темир занги бўлган сув билан бирикиб, матога табиий қора рангни чуқур сингдирган. Сўнгра қора рангни ювиш учун матони тоза сувда чайиб олишган ва матонинг лозим бўлган қисмига аччиқ тош эритмасидан тайёрланган қизил ранг туширилган. Тбошқа халқларда бўлгани сингари Сурхон воҳасида ҳам пахтали матолар кўлда тўқилган. Тўқимачиликнинг асосий дастгоҳи «Тўқув» дўкони бўлган, маҳаллий шароитда “ўрмак”, “дўкон” деб айтилган дастгоҳда тўқиладиган матоларнинг узун тортилган иплари “танда”, ёки “ўрим” деб аталиб кўндаланг тортилган ип “арқоқ” деб аталган.⁹⁵ Моки танда орасидан ўтказилиб, дўкон дастаси билан ҳар сафар уриб, жипслаштирилиб борилган. Дўконларда тайёрланган матоларининг эни тор (35-40 см) бўлган.

Маҳаллий аҳоли орасида кийим-кечаклар тайёрлаш учун кўп ишлатиладиган матолардан бири бўзидир. Бўялмаган табиий пахтали оқ бўз матодан кекса ёшдаги эркаклар учун кўйлак, иштон ва дафн маросимларда кафан тикилган.⁹⁶ Махмуд Қошғарий “бўз” атамасини пахтали мато деб тавсифлаган.⁹⁷ Қизил ва бошқа рангларга бўялган бўздан аёллар кўйлаги, лозими, бош кийимлари, куёвлар ва йигитларнинг салласи тикилган.

Қадимдан анъанавий кийимлар учун ишлатилиб келинган матолардан яна бири бу- “олача” матосидир. Олача пахтадан тўқилган йўл-йўл мато бўлиб, олачадан одатда эркаклар, болалар ва аёллар учун кундалик кийимлар тикилган. Бўз, олача матоларини асосан ўтроқ ҳаёт кечирган аҳоли тўқиб бўяб ранг берган. Ярим ўтроқ ҳаёт кечирувчи, чорвадор аҳоли эса улардан бу матоларни сотиб олган. Бойсуннинг Дарбанд, Сайроб, Шерободнинг Пашхурт, Майдон, Хўжабулғон каби қатор қишлоқларида бўз, олача тўқиладиган дўкон дастгоҳлар жойлашган хунармандчилик устахоналари бўлган. Илмий адабиётларда келтирилган пахтали матолардан яна бири “қалами” кенг тарқалган мато

удмуртов. -Москва, 1951. с. 371.

*Изох-устида қўним бўлсин-яни устидаги кийимига, уст-бошига қизил ранг, қизиллик қўним бўлсин маъносида.

⁹⁵. Оқ-қора ва турли рангли иплардан мато тўқиш санъати ҳақида Қаранг: Кармышева.Б.Х. Ткачество и прядение у народов южных районов Таджикистана и Узбекистана...С 258-260.

⁹⁶. Бўз матоси-туркманларда- “ак мата”, “биз”; арабларда-“нока”; белужларда “гоод”; форсларда “карбос” номлари билан юритилган..Қаранг: ТоминаТ.Н. Ткани в одежде кочевых и полекочевых народов Средней Азии....с239;

⁹⁷ . Махмуд Қошғарий. Девону луғатит турк.индекс-луғат.-Тошкент, 1967.В.73.

тури бўлиб, эркаклар кийимларини тикишда ишлатилган. Қалами-тўқилаётганда ўриш ипи сувга ботирилиб, муйқалам билан тез-тез хўллаб турилган ва қаттиқ, дағал мато кўринишида бўлган. “Карбос” матоси қадимий мато турларидан булиб унинг XV-XVI асрларда ишлатилганлиги ҳақида илмий маълумотлар бор. Қалин пахта ипидан тикилган “карбос” кўпроқ бир хил рангли яъни маҳаллий аҳоли тили билан айтганда “сип” рангли бўлиб, қишлоқ аҳолиси ва оддий халқнинг кундалик кийимлари учун ишлатилган⁹⁸. Республикамизнинг турли ҳудудларида хилма-хил мато турлари тайёрланган ва аҳоли улардан анъанавий кийимлар тикишда фойдаланганлар. Марғилонда “хоса”, Нурота ва Ургутда “олача” Самарқанд ва Шахрисабзда “қишлик олача”лар тўқилган.⁹⁹

Воҳа аҳолисининг анъанавий кийимларида ипак матолар ҳам ишлатилган. Одатда пилладан ипак олиш кўп сонли кишилардан қўл меҳнати талаб қиладиган мураккаб жараён бўлиб, катта-кичик чархлар, пилла қайнатиладиган қозонлардан фойдаланилган. Ўтмишда пиллакашлик билан асосан хотин-қизлар шуғулланишган. Ярим ўтроқ ҳаёт кечирувчи, асосан чорвачилик билан шуғулланган воҳанинг Бойсун, Шеробод, Сариосиё туманларининг тоғ ва тоғ олди қишлоқларида аҳоли пиллачилик билан шуғулланмаган. Воҳанинг ўтроқ аҳолиси XIX аср охири-XX аср бошларида ипакчилик билан шуғулланган. Аҳоли ипак матолардан қўлда баъзи тўқимачилик маҳсулотлари тайёрлашни билишган. Ипакдан саллалар, чопонлар четига жияк, чироз, сочга тақиладиган соч боғ ёки жамалак, соч попуқлар тикишган, ипакдан тайёрланган маҳсулотлар асосан кийимларга безак сифатида ишлатилган. Ипакдан тайёрланган “беқасам”, “банорас”, “шойи”, “парпашша шойи”, “атлас” матоларидан аёллар ва эркакларнинг кўча байрам либослари тикилган. XIX асрнинг иккинчи ярми-XX асрнинг дастлабки йиллари воҳага четдан келадиган матолар орасида Қошғар матолари энг кўп ва машҳур эди. Шунингдек, бу даврга келиб Сурхон воҳасига Эрон, Афғонистон чегаралари орқали “бодомли рўмол”, “фаранг рўмол”, инглиз читлари ҳам кириб келган.¹⁰⁰

XIX аср охири-XX аср бошларида савдо-сотиқ муносабатларининг ривожланиши натижасида Россиядан тўқимачилик саноати маҳсулотлари, яъни рус фабрикаларида тайёрланган матолар ҳам келтирила бошлайди. Қора тўқ рангли мовут, бахмал матолари эркак ва аёлларнинг устки кийимлари, тўн, халат, бош кийимлари, дўппилар тикишда фойдаланилиб, байрамлар, тўй маросимлари учун “парча”, “фаранг”, “паранг”, матоларни харид қилиш кенг тус ола бошлади. Кийим-кечакларнинг асосини ташкил этувчи матоларнинг ўзгариши билан, ҳар бир ҳудудда яшовчи аҳоли киядиган кийимларнинг шакли ва бичимида ҳам муаян ўзгаришлар рўй берди.

Хуллас воҳа аҳолисининг мато турлари бошқа халқларда бўлгани сингари табиий иқлим шароити, ўзига хос турмуш тарзи, хўжалик машғулотлари турлари, савдо-сотиқ

⁹⁸. «Матлаи саъдайн ва мажмаи бахрайн» –Тошкент.1969.Б.456;Навоий асарлар лугати–Тошкент,1972.Б.305.

⁹⁹. Исмоилов.Х. Анъанавий ўзбек кийимлари...Б.

¹⁰⁰. Томина,Т.Н. Ткани в одежде кочевых и полукочевых народов Средней Азии...С.249.

муносабатлари билан боғлиқ ҳолда шаклланган ва ўзгариб борган. Масалан, тоғ ва тоғ олди қишлоқларида яшовчи ярим ўтроқ аҳоли кўпроқ чорвачилик билан шуғулланганлиги сабаб уларнинг кийимларида жун матодан кенг фойдаланилган. Чунки табиий иқлим шароити бир мунча совуқ, қор, ёмғирли бўлганлиги учун қўй, эчки, туя жунидан тайёрланган матолар ўзида чидамлилиги ва пишиқлиги билан тоғ-яйлов шароитига анча мос тушган. Деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳоли ўз-ўзидан иссиқ об-ҳаво шароитига мос, енгил пахтали матолардан кийим-кечак тикишга одатланган. XIX аср охири-XX аср бошларида пилла етиштириш воҳада кам тарқалганлиги, яъни пиллага ишлов бериш, тайёрлаш жараёни анча машаққатли бўлганлиги боис шойи ва ярим шойи матолардан тикилган кийимлар ноёб, қимматбоҳо саналиб фақат тўй, байрам ва сайллардагина тикилган. Аъбанавий кийимлар учун жун, пахта, пилладан ип йигириб мато тўқиш, матога охор бериш, бўяш, нақш босиш сингари кўп босқичли юмушлар воҳанинг ҳар бир ҳудудида, маълум бир этник гуруҳларда ўзига хос тарзда ва ўзига хос усулларда амалга оширилган.

ХУЛОСА. Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, XIX аср охири–XX аср бошларида воҳа аҳолисининг кийимлари ва кийим тикиш учун зарур бўлган матоларни тайёрлаш усулларида аъбанавийлик устун бўлган. Аҳоли жундан тайёрланган турли хил кийимларни кийиш билан бирга, бўз, олача, қалами, карбос, сўси, хоса сингари пахтали матолар ҳам тўқилиб улардан эркак ва аёлларнинг турли-туман аъбанавий кийимлари тикилган. Бундай матоларни тўқишда асосан маҳаллий тўқув дастгоҳлари «дўкон»лардан фойдаланилган.

Сурхон воҳаси аҳолисининг аъбанавий кийимларидаги мато турлари, уларни тайёрлаш усуллари тарихини ўрганиш, илмий адабиётлар, тўпланган дала маълумотлари ва “Термиз” давлат музейи кўрикхонасида сақланаётган экспонатлар асосида таҳлил қилиш натижалари, халқимизнинг бой моддий меросини ўрганиш, уни асраб авайлаш, тарғиб қилишда сезиларли ҳиссамизни қўшилишига ва ёш авлод қалбида миллий меросимиз ва қадриятларимиздан фахр, ифтихор, миллий ғурур туйғусини шакллантиришда бой маънавий омил бўлиб хизмат қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР.

- 1.Борозна. Н.Г.Материальная культура узбеков Бабатага и долины Кофирнигана //Материальная культура народов Средней Азии и Казахстана.-Москва.1968.
- 2.Белицер В.Н.Народная одежда удмуртов.-Москва.1951.
- 3.Васильева Г.П.Туркмени-нохурли //Среднеазиатский этнографический сборник,-Москва,1954.
- 4.Гребинкин А.Д. Узбеки // Русский Туркистан,-Москва 1872 Вып 2.
- 5.Дженкинсон.А.Путешствие в Средней Азию 1958-1959 гг. // Английские путешественники в Московском государстве в XVI век,Ленинград,1932.

- 6.Исмаилов Х.Х.Традиционная одежда Кашкадарьинского области // Костюм народов Средней Азии,-Москва,1979.
- 7.Исмоилов Х.Х. Аньанавий ўзбек кийимлари ,-Тошкент.Фан.1974.
- 8.Кармышева Б.Х Ткачество и прядение у народов южных районов Таджикистана и Узбекистана.Москва.1969.
- 9.Кунижаева Л.З. Материальная культура и прикладное искусства осетин,Москва,1973.
- 10.Мезурнова Т.И. Среднеазиатской набойке // Этнография Таджикистана,Душанбе.1985.
- 11.Нозилов Д.А. Ўрта Осиё дизайни тарихидан,-Тошкент.1998.
- 12.Сухарева О.А.Художественные ткани //Народное декоративное искусство Советского Узбекистана.Текстиль,-Ташкент.1954.
- 13.Томина Т Н.Ткани в одежде кочевых и полукочевых народов Средней Азии //Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана,-Москва.1889.
- 14.Таджики Каратегина и Дарваза,Душанбе.Вып.1.1967.
- 15.Шаниязов К.Исмаилов Х.Этнографические очерки материальной культуры узбеков конца XIX-начало XX в.Ташкент,Фан,1981.
- 16.Шаниязов.К. К этнической истории узбекского народа,-Ташкент,Фан,1974.
- 17.Махмуд Кошғарий Девону луғатит турк индекс луғат.-Тошкент,1967.
- 18.Матлаи саъдайн ва мажмаи бахрайн.Тошкент.1969.
- 19.Навоий асарлар луғати, Тошкент,1972.